

Östbuletinen

Nr. 4, 2014, årgång 18

Innehåll:

Foton från Ukraina juli-augusti 2014 <i>Mi Lennhag</i>	2
Gangut än en gång <i>Gunnar Åselius</i>	5
Den återbördade ikonen <i>Ulf Abel</i>	11
”Brott och straff”- Dostojevskijs stora symbolroman <i>Magnus Ljunggren</i>	13

Sällskapet
FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Foton från Ukraina juli-augusti 2014

Mi Lennhag, doktorand i statsvetenskap vid Lunds universitet

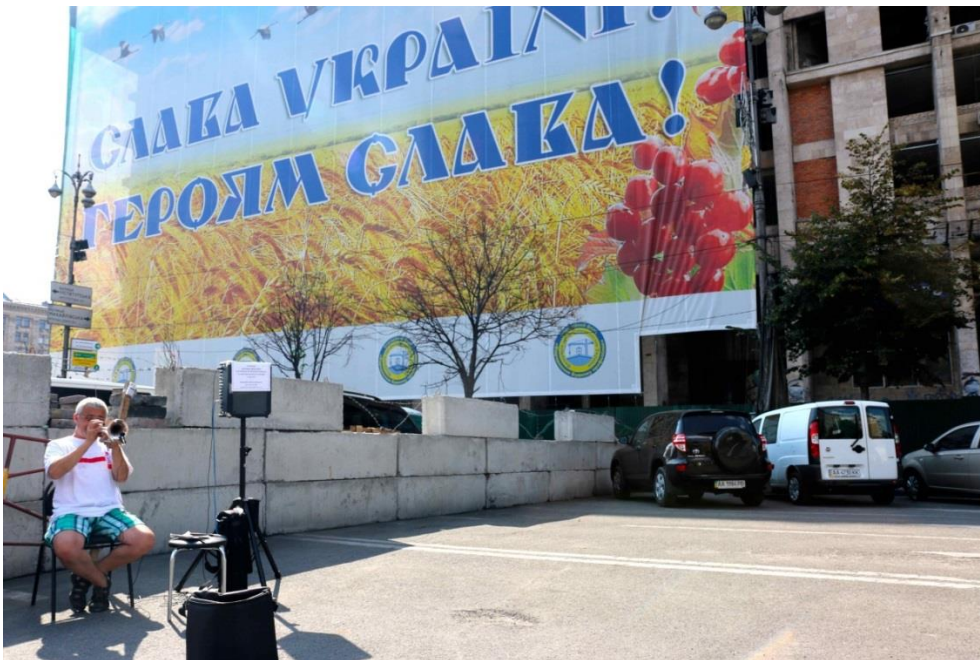
Omslagsbilden visar Majdans tältläger om natten, juli 2014. En stor flagga pryds av texten "Stoppa den ryska fascismen". Samtidigt pågår insamlingar av pengar, listor är uppsatta med förhållningsregler i tältlägret och man skymtar längst ned i bilden ett ukrainskt *pysanka*, dvs ett handmålat ägg enligt ukrainska traditioner.

Helgaktivitet på Majdan, juli 2014. En man i militärkläder talar med en äldre herre i kläder som påminner om kosackernas klädnad. Stämningen är vänlig, utlänningar välkomnas och de flesta håller sig till det uttalade "alkoholförbud" som Majdan-rörelsen förespråkade på området.

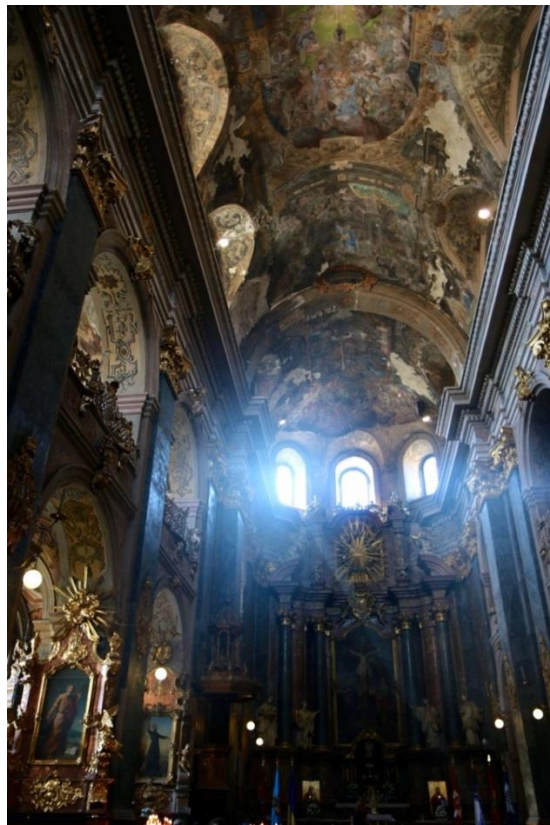
På ett kafé på Majdan bär en av de anställda en tröja med texten ”Putin = Hitler”. Dessa jämförelser fick stort genomslag efter annekteringen av Krim samt de tilltagande striderna i Östukraina. Man kunde också köpa dörmattor med karikatyror av Putin och Hitler som en och samma figur, med texten ”var god och torka era fötter här”. Liknande dörmattor fanns med Janukovyjtj. Satiren som växte fram under Majdan-rörelsen var ofta kreativ och rolig men ofta grov och för utlänningar ibland fränstötande. Satir och sociala medier för kommunikation blev en väldigt viktig och vital del av Majdan-rörelsen.

Plakatet med texten ”Ära till Ukraina! Leve hjältarna!” döljer Kyivs fackföreningshus, som förstördes i en brand tidigare under 2014. I augusti startade en ny brand precis där mannen på fotot spelade trumpet.

Ett stilla begravningståg på den gamla kyrkogården i Lviv. Där fanns också en stor minnesplats för västukrainare som dödats i Kyiv och Donetsk.

Ett foto inifrån den grekisk-katolska Peter och Paul-kyrkan i Lviv, även kallad Jesuit-kyrkan, från tidigt 1600-tal i typisk barock-stil. Den öppnades efter omfattande renovering på nytt år 2011.

Gangut än en gång

*Gunnar Åselius, professor i historia, särskilt militärhistoria vid
Försvarshögskolan*

I Östbuletinen nr 2, 2014, rapporterar Barbara Lönnqvist från en konferens i Åbo i maj 2014 om trehundraårsminnet av slaget vid Hangöudd (Gangut/Rilax). Hennes artikel föranleder några kommentarer från min sida.

Jag deltog själv i mars samma år i ett liknande evenemang i S:t Petersburg, arrangerat av S:t Petersburgs örlogsförsamling (*Sankt-Peterburgskoe Morskoe Sobranie*). Jag själv, Sveriges generalkonsul Jan Nyberg (numera i Helsingfors) samt Ilkka Linnakko, som representerade arbetsgruppen ”Rilax 300 år” i Hangö, var de enda nordiska deltagarna.

Konferensen samordnades med en tävling för den ryska flottans juniorklubbar, vilka i Sverige närmast skulle motsvaras av en frivillig försvarsorganisation som Sjövärnsskåren. Dessa prydliga ungdomar var i åldrarna tolv till arton och kom från hela Ryssland. De skulle dels genomföra ett taktiskt bedömande av flottornas agerande 1714 med förslag till alternativa scenarion, dels genomföra en gigantisk rekonstruktion av slaget i den stora ordersalen på sjökrigsakademin i S:t Petersburg (känd som revolutionssalen eftersom Lenin höll tal där 1917).

Slaget i full gång. Foto: GÅ

För vart och ett av de hundratalet fartyg som deltog i striden stod tre-fyra tonåringar uppställda kring en vimpel. Många av dem var iförda historiska kostymer. På läktarna satt vi konferensdeltagare, marinofficerskadetter, stolta föräldrar och ungdomsledare. Det spelades musik och fanfarer, kanonskott dundrade och rökmaskinen gick för högtryck, allt medan fartygsmanövrerna på golvet sakkunnigt kommenterades i högtalare av militär expertis. Då och då stannade alltsammans upp för recitation av de historiska aktörernas repliker, exempelvis den svenske schoutbynachten (en militär grad vi idag skulle kalla konteramiral) Nils Ehrenskiölds svar när han före slaget erbjöds kapitulera med sina nio skepp till den tiofaldiga ryska övermakten: ”Konungen av Sverige har inte överlämnat sina fartyg till mig för att jag ska överlämna dem till fienden”. Att Ehrenskiöld – som härstammade från Åbo – framställdes som ädel och plikttrogen kunde givetvis bara kasta ytterligare glans över den ryska segern.

Ehrenskiöld vägrar kapitulera. Foto: Ilkka Linnakko, Hangö

Följande dag ägde avslutningen rum, med vackra tal om värdet av fosterlands-kärlek och försvarsvilja, utdelning av priser till alla deltagare samt kransned-läggning vid tsar Peters grav i Peter Paulkatedralen. Den här typen av evene-

mang säger en del om hur statsmakterna försöker använda historiska minnen i opinionsbildande syfte i Ryssland idag. En annan fråga är om den här typen av gammaldags patriotisk uppfostran verkligen biter på ungdomsgenerationen i dagens ryska samhälle, och hur länge det bistra statsfinansiella läget i Ryssland kommer att medge att verksamheten fortgår.

Mot bakgrund av styrkeförhållandet tio mot ett var den ryska flottans seger över Ehrenskiölds eskader knappast överraskande. Ändå har den i Ryssland uppfattats som en milstolpe på landets väg till sjömakt. Barbara Lönnquist nämner Pantelejmon-kyrkan i S:t Petersburg, invigd på 1730-talet till åminnelse av segern, och diskuterar även monumenten och klippinskriftionerna vid Rilaxfjärden från 1700- och 1800-talen. Det kan tilläggas att ett av de slagskepp som byggdes i den ryska flottan inför första världskriget döptes till *Gangut*, och att Stalin 1939 bestämde att örlogsflottans dag skulle firas den sista helgen i juli till minne av slaget. I den svenska flottan fanns från 1927 till 1963 å andra sidan en jagare som hette *Ehrenskiöld*.

När det gäller drabbningens historiska betydelse är den höga ryska värderingen ändå inte överdriven. Utifrån framställningen i *Svensk uppslagsbok* 1950 menar Barbara Lönnquist att slaget snarast borde ses som en svensk avvärjningsseger av den typ som den finska armén vann på Karelska näset sommaren 1944, eftersom uppslagsboken påstår att ryssarna led så svåra förluster att de inte förmådde fortsätta sin offensiv mot Åland och det egentliga Sverige. *Svensk uppslagsbok* är i detta avseende emellertid inte tillförlitlig. De ryska förlusterna i stupade och sårade var ungefär en tredjedel av de svenska och omfattade inga fartyg, om vi ska tro den ryska rapporten dagen efter slaget. Eftersom alla svenska deltagare dödades eller togs till fånga skrevs aldrig någon svensk rapport.

Den svenska linjeflottan under amiral Wattring, som låg utanför Hangöudd men på grund av stiltjen inte hade kunnat undsätta Ehrenskiölds skärgårdseskader under slaget, blev så skakad av utgången att den omgående retirerade till Stockholms skärgård. Ett par veckor senare kunde ryssarna inta både Åland och Åbo. Därifrån kunde de sedan göra räder mot det egentliga Sverige. I slutet av september 1714 brände de exempelvis ned Umeå, och när seglationssäsongen kom igång igen sommaren 1715 härjade de på Gotland. Närvaron av brittiska fartyg i Östersjön och försök till fredsförhandlingar mellan Ryssland och Sverige hindrade vidare operationer mot den svenska kusten under de följande åren. Först sedan den engelske kungen gjort gemensam sak med Sveriges fiender 1719 blev det möjligt att fortsätta härjningarna av den svenska skärgården.

Det viktigaste resultatet av slaget vid Gangut/Rilax var emellertid att det nu blev möjligt för ryssarna att erövra hela Finland. Den svenska armén i Finland hade besegrats i slaget vid Storkyro (Nappo) uppe i Österbotten i början av 1714, och landet var tömt på svenska trupper när sjöslaget ägde rum. Men utan sjöhera-

välde hade det inte varit möjligt för ryssarna att breda ut sig eller försörja sina trupper i denna glesbefolkade och vägfattiga del av det svenska riket. När den svenska skärgårdsflottiljen under Ehrenskiöld besegrats och de stora linjefartygen under Wattring dragit sig tillbaka till andra sidan Bottenviken, fanns inget som hindrade amiral Apraksin från att ockupera hela landsänden. De förband som marscherade upp längs kusten från Åbo fick sitt underhåll från galärer och roddfartyg, och som Christer Kuvaja visat i sin avhandling om den ryska ockupationen av Finland¹ var det även fortsättningsvis omöjligt för den ryska ockupationsarmén att försörja sig på de magra resurser som stod till buds lokalt. Under hela ockupationstiden fram till 1721 fick förnödenheter till de ryska garnisonerna i Finland fraktas in från S:t Petersburg och Baltikum, och det kunde bara ske sjövägen.

Svenskarna, som under senare delen av 1600-talet försummat sin skärgårdsflotta för att istället bygga stora linjeskepp som kunde ta upp kampen med danskar och holländare om herraväldet i Östersjön, tog lärdom av det som hände 1714 och som upprepades under hattarnas ryska krig på 1740-talet, när skärgårdsflottan åter var utslagen (den gången på grund av epidemier). Hela strategin för försvaret av Finland från 1750-talet med den storslagna satsningen på sjöfästningen Sveaborg syftade till att förebygga det här scenariot. Sveaborgs viktigaste funktion var som marinbas för skärgårdsflottan i Finland. Katastrofen med Sveaborgs oväntade kapitulation 1808 bestod inte i att själva fästningen kapitulerade, utan att den skärgårdseskader som fanns där samtidigt överlämnades till fienden. I och med det gick inte Finland längre att försvara.

Det föredrag som historikern Pavel Krotov höll vid seminariet i Åbo i maj verkar av Barbara Lönnquists referat att döma ha varit mer eller mindre identiskt med det jag hörde honom hålla två månader tidigare höll i S:t Petersburg. Framställningen baseras på hans bok om Gangut, vilken utkom i början av året och i sin tur är en uppdatering av en tidigare studie om slaget från 1996. Krotov är en framstående kännare av den petrinska epokens militära institutioner. Hans doktorsavhandling från 1997 handlar om uppbyggnaden av Peter den stores flotta. Han har även skrivit en studie om slaget vid Poltava, liksom en uppsats om tsar Peters militära reformer i den svensk-ryska antologin *Poltava: Krigsfångar och kulturutbyte* (Lena Jonson och Tamara Torstendahl -Salytjeva (red.) Stockholm: Atlantis 2009). Han framstår som en beundrare av tsar Peter, men ingalunda som någon okritisk kolportör av rysk nationella myter.²

Var och en är fri att tycka att militärhistoriker som intresserar sig för ”fakta” ägnar sig åt något som är mindre väsentligt, men för att förstå en händelse som slaget vid Gangut/Rilax är det viktigt att veta hur många de ryska galärerna och

¹ *Försörjning av en ockupationsarmé: den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713-1721*, Åbo: Åbo akademi 1999.

² Se min översikt över nyutkommen Poltavalitteratur i *Baltic Worlds* nr. 3, 2011, s. 29-31.

soldaterna var, liksom vilken sida som hade störst förluster. Såväl styrkeförhållanden som förlustsiffror är väsentliga parametrar när det gäller att bedöma militär effektivitet. För att förstå en drabnings politiska konsekvenser räcker det oftast med att veta vilken sida som vann. När det gäller att undersöka militärhistoriska händelsers roll i samhällets historiebruk, som hur minnet av Gangut/Rilax används för den ryska ungdomens patriotiska uppfostran anno 2014, är det också väsentligare att studera stämningarna i dagens Ryssland än det som faktiskt hände i den finska skärgården tvåhundra år tidigare. Inte heller för oss som studerar militära institutioner och deras utveckling är våldet på slagfältet intressant för sin egen skull. Däremot kan vi genom att studera det som hände få mycket kunskap om amfibiekrigföringens utveckling under tidig-modern tid, liksom om vilka administrativa-tekniska resurser och förmågor som den svenska och ryska statsapparaten förfogade över i början av 1700-talet.

Militära organisationer är komplexa organisatoriska och tekniska system, och de berättar mycket om det samhälle som skapat dem. Att det finska artilleriet kunde hejda Röda armén på Karelska näset – fastän man bara hade en tredjedel så många kanoner – berättar något om den gedigna utbildning som den finske artillerigeneralen Nennonen hade fått i sin ungdom när han studerade på den kejsarliga artillerihögskolan i S:t Petersburg, men också om tillgången på värnpliktiga med gymnasiekurs i matematik – vilka var kompetenta nog att tjänstgöra som eldledare – på finsk respektive sovjetisk sida sommaren 1944. Hur det var möjligt för tsar Peter att på några få år bygga upp en av världens starkaste galärflottor i vad som fortfarande var en avlägsen utkant av det glesbefolkade och efterblivna ryska imperiet, ter sig ur detta perspektiv som ett historiskt problem väl värt att undersöka. Den ryska marinens uppbyggnad förutsatte som det mesta i det petrinska Ryssland import av utländska experter. När det gällde galärflottan kom många av dem från Medelhavsområdet – bland annat från de områden som idag är Slovenien, Kroatien och Montenegro – och hade med sig erfarenheter från tjänstgöring i venetianska och osmanska galärflottor.

När vi vet hur krigen gick till i praktiken kan vi också lättare förstå olika prioriteringar och intressen hos dåtidens aktörer. Det kräver dock att man intresserar sig för detaljer, som bland annat berör styrkeförhållanden och förlustsiffror, rekryteringssystem och vapentechnologi. Även om många människor tror att den här typen av information är oproblematiske och finns lättillgänglig på nätet eller någon annanstans, är så inte fallet. *Svensk uppslagsboks* artikel om slaget vid Gangut/Rilax från 1950 illustrerar detta. Sannolikt går framställningen tillbaka på verket *Svenska flottans historia* från 1945.

Som Pavel Krotov visar redan i sin studie från 1996 är denna beskrivning av slaget som en rysk Pyrrhusseger, där vanvettiga ryssar tre gånger i rad stångar sig blodiga mot en mur av svensk eld och lider förluster som är tio gånger större

än de svenska innan Ehrenskiölds eskader slutligen övermannas, inte grundad på några samtida ögonvittnesskildringar. Berättelsen dyker upp först mer än sjuttio år senare, i C. G. Tornquists *Utkast till svenska flottans sjötåg 1788*, en skrift som ingick i agitationen inför Gustav III:s ryska krig, och som kom att forma det förhärskande narrativet om slaget vid Rilax i svensk historisk litteratur långt in på 1900-talet. Majoren H.E. Uddgrens *Kriget i Finland 1714* från 1909 utgör ett berömvärd undantag, men som arméofficer kunde Uddgren sannolikt förhålla sig mera avspänd till den marina hjältetraditionen än exempelvis kommandörkaptenen Arnold Munthe i sin biografi över Ehrenskiöld från 1900, eller vad författarna till *Svenska flottans historia* ansåg passande 1945.

En kritisk granskning av vittnesmål om krigshändelser i det förflutna förutsätter att olika geografiska punkter kan fixeras i terrängen – exempelvis genom studier av gamla kartor eller rekognosceringar på plats. Denna typ av källkritik var ett av de nya element som tillfördes när militärhistoria blev en vetenskap i slutet av 1800-talet. Till tyska antikvetares sorg och ilska kunde exempelvis historikern Hans Delbrück, veteran från 1870 års krig, genom att vandra runt på slagfältet och utnyttja sin personliga erfarenhet av hur soldater förflyttar sig i strid visa att Herodotos' berömda skildring av slaget vid Marathon omöjligt kunde stämma.

Den forskningsinriktning som har utvecklats under senare år under benämningen slagfältsarkeologi kanske inte alltid kan infria de löften den ställer ut om att kunna revidera de skriftliga källornas vittnesbörd kring själva förloppet av historiska bataljer. Det museum som 2014 invigdes kring fynden från utgrävningarna efter striden mellan svenskar och ryssar i Baggensstaket söder om Stockholm 1719 är väl värt ett besök, men bör nog mest ses som en lyckad turistsatsning av Nacka kommun i enlighet med de riktlinjer för så kallade ”kulturella näringar” som EU sedan ett antal år tillämpar (och ger generöst ekonomiskt stöd till). Just fynd från krigsgravar kan emellertid ge vetenskapligt viktig information. Om vi på Hangö kan hitta gravplatsen för de 341 svenskar och 127 ryssar som ska ha stupat i slaget, kunde det lära oss mycket om kostvanor och sjukdomar i Östersjöområdet i början av 1700-talet. På vanliga kyrkogårdar hittar man som regel ben från gamla, sjuka, svaga och ”färdiglevda”. Här skulle vi få tillgång till ben från människor som var unga, kraftiga och antagligen hyfsat friska fram tills det ögonblick när de dödades.

Jag vet inte om Putinregimen hyser hemliga planer på att tillägna sig ytterligare delar av Finlands territorium, och av den anledningen har utnyttjat Gangut-Rilaxjubileet för att försöka påvisa rysk närvaro genom historien på olika kobbar och skär i den finska skärgården. Själv är jag dock skeptisk, och menar alltså att Pavel Krotovs olika uppslag för att fördjupa vår kunskap om slaget 1714 genom arkeologiska undersökningar i farvattnen kring Hangö kan ha andra, helt legitima vetenskapliga bevekelsegrunder.

Historikernas uppgift är givetvis att presentera övergripande tolkningar av det förflutna som hjälper oss att bättre förstå och få perspektiv på vår egen samtid.

Det förutsätter emellertid ett intensivt, kritiskt sysslade med detaljer och enskilda fakta. Rädslan för fördjupning och konkretion när det gäller vår kunskap om det förflutna lämnar annars fältet fritt för mytmakare och charlataner.

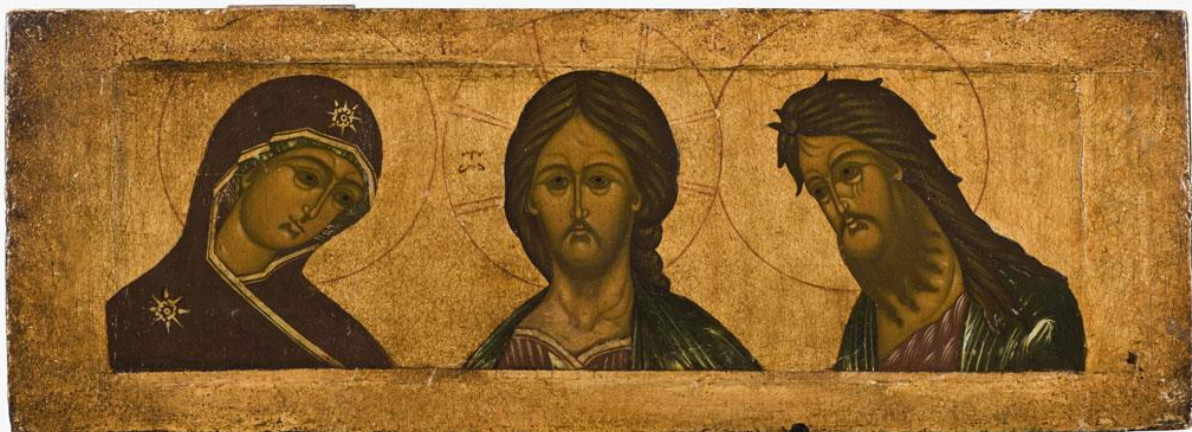
Den återbördade ikonen

Ulf Abel, fil.dr, tidigare chef för Nationalmuseums ikonsamling

Habent sua fata libelli. Detta egentligen lite förvanskade latinska citat betyder ordagrant: Böcker har sina öden, dvs i betydelsen ”sina märkliga öden”. Frågan är om detta inte i än högre grad kunde sägas om den art av föremål det här skall handla om, nämligen ikoner.

Dessa heliga bilder kan enligt legenden uppenbara sig från ingenstans, plötsligt hänga i ett träd eller komma flytande på vattnet. Redan i den grekiska antiken möter man tron på ”ACHIROPITA”, dvs. föremål som inte ansågs vara skapade av en mänsklig hand (*a-chir*), utan av en högre makt. Det finns t.o.m. ett speciellt ikonmotiv, en framställning av Kristi ansikte, som ärvt denna beteckning, nämligen – och här styr jag över till ryska– *Spas nerukatvornyj*, Frälsaren, icke målad av mänsklig hand (*ne-ruka*).

Den ikon jag här skall behandla ingick i den första av Olof Aschbergs två ikon-donationer, den som Nationalmuseum mottog 1933 och som omfattade bortåt 250 ikoner. Den var helt liten, 14 x 40 cm och målad med temperafärger på pannå, dvs den traditionella tekniken. Inventarienumret är NMI 56, samma beteckning som den har i den katalog som Aschberg lät Helge Kjellin upprätta inför överlämnandet. Kjellin, som dog 1984 nära 100 år gammal, var en av de tidigaste ikonforskarna i vårt land.

Denna ikon, som museet ofta brukade visa i skådesamlingen, stals därifrån den 6 november 1962 och förblev borta. Den fanns alltså inte tillgänglig när den kata-

log över hela ikonsamlingen förbereddes som låg klar i november 2002, i god tid före det internationella ikonsymposium som museet anordnade 27/28 mars 2003, i anledning just av katalogens färdigställande.

Ett par veckor före symposiet erhöll dåvarande överintendenten ett överraskande samtal från kyrkoherden vid rysk-ortodoxa Kristi förklarings kyrka i Stockholm, fader Matias Norström. Han sade sig sedan länge vara ägare till den aktuella ikonen. Han hade fått den i gåva av en församlingsbo, som köpt den i en av Stockholms antikbodas. Där hade man uppgett att den kom från Nationalmuseum. Museet skulle, sade man, ha gallrat ut och sålt den. Att det sistnämnda är totalt oriktigt är helt klart. Museet har aldrig någonsin gallrat och sålt föremål ur samlingen!

Fader Matias berättade vid det möte som strax därpå hölls på museet – och då ikonen högtidligen överlämnades som gåva till museet, en andra gång – hur han suttit i sin bostad och bläddrat i den nyutgivna katalogen och plötsligt upptäckt en ikon avbildad i katalogen, där benämnd som stulen, och samtidigt just samma ikon hängande på den egna väggen! *Habent sua fata iconae!*

Här skall jag i all korthet beröra två centrala frågor i anslutning till denna, dels motivet, ikonografien, och dels dateringsfrågan. Motivet kallas *deesis*, med betydelsen bön, förbön, och visar Guds Moder och Johannes Döparen inför den tronande Kristus i förbön för mänskligheten. Det är ytterst centralt inom ortodoxin och med en komplex utvecklingshistoria.

Motivet betecknade ursprungligen Gudsmoeran och Johannes Döparen som de första vittnena, och samtidigt förbedjarna, vid Yttersta domen. Och med rötter både i orientaliska Maria-legender och tidig bysantinsk hymndiktning. Själva arrangemanget med Kristus tronande omgiven av två uppvaktande influerades av det kejsarliga hovets ritualer. Den liturgiska hovgestiken återkommer här ofta som karaktistikum. Efter 800-talet blev det mer entydigt ett förbönsmotiv och började snart också ingå som centrum i den framväxande ikonostasen. Senare, i Ryssland kring 1400, när ikonstasväggen var fullt utbyggd, blev *deesis*-motivet dess absoluta centralpunkt. Detta framgår inte minst av det faktum att *deesis*-raden oftast är ikonostasens till ytan allra mest omfattande. Helt i enlighet med värdeperspektivets lag: ju större desto viktigare. Denna rad kan i de stora katedralernas ikonostas bli över två meter höga. I museets samling ingår Gudsmoeran resp. Johannes Döparen från en *deesis*-rad i ett sedan länge rivet centralt Moskvakloster som mäter 177 cm på höjden.

Figurerna i *deesis*-bilderna är mestadels avbildade i helfigur. Men vi vet att motivet också existerar i en halvfigursvariant. Ett exempel är en ikon på museet i Novgorod, målad i staden på 1600-talet. Bilden berättar om hur Gudsmoerens klädnad, denna dyrbara relik, i Konstantinopel överlämnades till själve kejsar Leo, på 400-talet, som i sin tur lämnade den till Sofiakatedralens prästerskap. Den ryske ikonmålaren i detta fall gör precis som våra dalmålare, förlägger

handlingen till sin egen närmiljö, varför allt här utspelar sig inför altaret i Novgorods Sofiakatedral, alltså i den östligaste delen av katedralen. Man kan se att förhänget framför den centrala porten, Herrens port, är fördragen, och på altarrummets västvägg hänger en deesis i halvfigur.

En deesis i halvfigur, alltså. Men Nationalmuseums ikon (ovan) avbildar figurerna i kvartsfigur eller brösthöjd! Därigenom förändras mycket. Bildens monumentalitet, relationen till arkitekturen, försvinner helt och den fungerar inte längre i det arkitektoniska sammanhanget. Och trots att Kjellin i sin katalog skriver att denna ikon troligen funnits som del av en ikonostas i en mindre kyrka, är det min uppfattning att den har varit en ren andaktsbild och i hemmiljö.

Så till slut dateringen. Kjellin anger, utan närmare argumentering, att den målats på 1500-talet i Novgorod. Mitt spontana intryck redan när jag fick se den 2003 var att den genom sitt torra, preciosa måleri och sitt välbevarade tillstånd snarast verkade vara utförd av någon gammaltroende målare under tidigt 1900-tal. Alltså av någon av dessa superskickliga ikonmålare från ikonmålaryrket som Palech och Mstera, där man i generationer, i sekler, ägnat sig åt ikoner. Man var f.ö. både målare, restauratör och ikonhandlare och hade alla möjligheter att manipulera och duperas. Läs t.ex. Nikolaj Leskovs novell ”Den förseglade ängeln” om deras otroliga tekniska kunnande någon generation tidigare. Mina ryska kolleger vid ikonsymposiet 2003 var snarast villiga att hålla med mig. Jag hoppas att den undersökning som museets konservatorer nu kommer att göra kan ge ett definitivt svar på denna fråga, 1500- eller 1900-tal.

”Brott och straff” – Dostojevskijs stora symbolroman

Magnus Ljunggren, professor emeritus

Kanske är ingen rysk roman vid det här laget så omskriven som Fjodor Dostojevskijs ”Brott och straff”. Den har kallats världens bästa deckare. Men modern rysk litteraturforskning har framför allt kommit att lyfta fram dess genomförda symbolspråk. Det mesta i denna text pekar bortom sin primära betydelse – däri ligger dess stora suggestionskraft.

Man kan förundra sig över att Dostojevskij förmådde skapa en så harmoniskt sammanhållen symbolväv i vad som i själva verket var ett svårt personligt krisläge. När han började skriva befann han sig i eländigt skick. Hans och broderns tidskrift hade stängts av myndigheterna. Sedan hade brodern oväntat dött och lämnat oförsörjda barn efter sig. Därtill hade Dostojevskijs första hustru gått bort – låt vara att de vid denna tid var skilda åt. Under hösten 1865 hyste han in sig på ett pensionat i Hamburg och hade knappt mat för dagen. Vissa dagar levde han på te. Pensionatsinnehavaren visade öppet sitt förakt för den vinddrivne och hotade att slänga ut honom på gatan.

Dostojevskij skickade iväg en serie desperata brev till vänner – lustigt nog också till meningsmotståndare – och tiggde om lån. Han försökte ordna kontrakt med tidskrifter. Till sist fattade han beslutet att resa norrut, för att viga pengar av sin gamle vän från förvisningsåren Aleksandr Wrangel, som gjort diplomatisk karriär och landat på den ryska beskickningen i Köpenhamn. Där, vid Kongens Nytorv, uppehöll han sig en vecka i oktober 1865 och utverkade ett handlån för att sedan dra vidare till S:t Petersburg. Wrangel har i efterhand berättat om det intryck gästen gjorde: uppskärnad på gränsen till hysteri, utmärglad, fixerad på pengar, en människa i obalans.

På båten hem började han skissa på ”Brott och straff”. Han tycktes nära kaos, men romanen som kom till under det närmaste dryga året – och som krävde regelbundna lämningar till den tidskrift där han lyckats förankra den som följetong – blev alltigenom välstrukturerad. Det är Dostojevskijs paradox. Den unge studenten Raskolnikov förefaller besläktad med författaren själv i skrivögonblicket: ensam, upphetsad, utfattig. I det läget blir han ett lätt offer för en idé som tar grepp på honom under ett nervöst kretsande i S:t Petersburgs centrala delar.

Allt rör sig kring Raskolnikov. Hans omvärld konkretiserar olika drag som finns i hans egen personlighet. Så blir detta en roman som utspelar sig lika mycket på en inre som på en yttre scen. Vladimir Toporov har understrukit den speciella teckenbetydelsen i själva topografin. Raskolnikov ligger där i sitt vindsrum, inspärrad i sin idé. Det klaustrofoba i hans belägenhet framhävs genom att lyan liknas vid en kajuta, en lår, ett skåp, en likkista. Den är – liksom de vindlande trapporna i huset – markerat trång, på ryska *uzkij*, ett adjektiv som, understryker Toporov, är etymologiskt förbundet med ordet för ångest: *uzjas*.

Raskolnikov dras utåt, mot folklandet på gator och torg, i vinkällare och på krogar. Redan på ett tidigt stadium tar han sig ut på öarna, till förstadsgrönskan, bort från stenöknen. Det sker i det läge då idén på allvar börjar snärja honom – ett sista försök att komma undan, till vännen Razumichin som lever på öarna och representerar en helt annan sorts livsinställning: öppen och medkännande.

Idén är dubbel: den går ut på att en girig procenterskas pengar kunde komma till bättre användning i den sociala rättvisans namn och att vissa människor kan ta sig rätten att eliminera andra för ett högre syfte.

Till en del är Raskolnikov alltså, om man så vill, en ung socialist i tiden – just när ryska radikaler, sommaren 1866, ska till att genomföra sitt första attentatsförsök mot tsaren. Till en annan del är han något annat: en förnietzscheansk hyperindividualist. Han ger prov på både empati och hårdhet. Inte minst ömmar han för förtryckta kvinnor: sin mamma, sin syster (som riskerar att bli bortgift av ekonomiska skäl till någon hon inte vill ha att göra med), efterhand också den utnyttjade gatflickan Sonja och hennes lungsiktiga mor (med en man som super bort pengarna och en pinad barnaskara).

Där ute på öarna ramlar den omtöcknade och utsvultne omkull i ett buskage och somnar in. Han drabbas av en drömsyn av stor, framåtpekande betydelse. Den ekar av en upplevelse i hans barndom, då en brutal kusk inför hans – och hans annars helt anonyma fars – ögon piskade ihjäl en utmattad hästkrake. Barnet skrek av medkänsla, ville inte låta detta ske, vädjade till fadern om att misshandeln skulle stoppas. Det är inte svårt att tolka dröminnebörden. Hästen är femininum på ryska. Det är det hårdexploaterade kvinnliga omkring sig som han så plågsamt lever med. Han tål inte se det. (Dryga två decennier efter romanens tillkomst, 1889, skulle Friedrich Nietzsche – som hävdade att Dostojevskij varit hans ende lärare – psykiskt insjukna i Turin just vid åsynen av en häst som miss-handlades av sin kusk. Det är ett märkligt sammanträffande.)

Raskolnikov har flera litterära förebilder, både i rysk och västerländsk litteratur. Allra mest har han – som Alfred Bem har kartlagt - gemensamt med Aleksandr Pusjkins Hermann i novellen ”Spader dam”. Dostojevskij talar om denne ensamme fanatiker som en ”kolossal” typ. Också han irrar kring i huvudstaden, också han fastnar i en idé, han vill komma över pengar genom att få del av en magisk kortspelsformel. Han syftar dock inte till att hjälpa andra utan vill bara garantera den egna karriären. Hans besatthet leder honom först till att skrämja livet ur en gammal elak grevinna som sitter inne med formeln – och sedan till att omintetgöra den unga Lizas lycka, flickan som lever under grevinnans beskydd och som han utnyttjar för sina syften.

Dostojevskij anpassar sig nära till Pusjkinnovellens intrigmönster. Raskolnikov drivs att mörda procenterskan men tvingas därtill (något som inte ingick i den rationella kalkylen) ta livet av hennes syster Liza som är totalt oskyldig. Sedan följer feberkastan och våndan uppe i vindskupan. Ibland håller han på att gå sönder. Allt blev inte som planerat och i mardrömmar hånskrattar mordoffret precis som grevinnan gjorde i Hermanns nattliga syner. Till slut är det bara den ödmjuka Sonja – som trots vidriga omständigheter lever mitt uppe i livet – som med sitt exempel och genom evangelieläsning förmår läka honom. Så långt kommer aldrig Hermann som slutar på hospitalet.

Redan i samband med sin centrifugala flykt ut mot öarna i romanens första del mötte Raskolnikov en skugglik figur som ansatte en ung flicka. Kanske var det just Svidrigajlov som strax efter dubbelmordet ”plötsligt” (Dostojevskijs favoritord) materialiserar sig på hans tröskel. I den stunden vet den febersjuka inte vad som är hallucination och vad som är verklighet. Tröskeln får en enorm innebörd. Den framstår, som Michail Bachtin har visat, både som gränsen mellan dröm och vaka och som skiljelinjen mellan moraliska fästen och rena nihilismen. Den bokstavliga ”överträdelsen” är det livsfarliga som Svidrigajlov lockar med – så lyder också det ryska ordet för ”brott”, första ledet i romanens titel.

Raskolnikovs gäst saknar alla etiska spärrar. Han deklarerar att de båda är samma andas barn, han vill inleda ett samarbete. Han ser ut som själva inbegreppet av Raskolnikovs lägsta drifter och tycks visa på vad dennes ”höga” idé så

småningom ska mynna i om den tas över av andra. Han är entydigt destruktiv. Det finns ingen bot för honom.

Svidrigajlov har mördat sin hustru och, med sin pedofila böjelse, drivit en flicka i döden. Nu är han ute efter Raskolnikovs syster Dunja, vars namn nästan rimmar på Sonja – hon som är hans absoluta motpol (och tillika granne). Han vill erövra Dunja med hjälp av pengar. Hans planer väcker Raskolnikovs raseri och bidrar, från ett annat håll, till dennes frigörelse. För Svidrigajlov återstår, sedan hela projektet gått om intet, att en tung ruskvadersnatt dränka sig i Neva. Han hör samman med det vatten som i romanen bär en dubbel symbolfunktion – det står för både förödelse och pånyttfödelse. När Raskolnikov mot slutet av romanen blickar ut över Nevan ser han de gyllene kyrkkupolerna glänsa i kvällssolen mot den klarblå himlen. Han är ännu marterad men räddningen är nära. Guld och blånad hör på ryska ikoner ihop med Sofia, den gudomliga visdomen, omtalad i Ordspråksboken, särskilt framhävd i ortodoxin.

Det är ingen tillfällighet att Raskolnikovs frälserska är döpt till Sofija, till vardags Sonja. Hans eget efternamn går tillbaka på substantivet ”raskol”, lika med ”klyvnad” och ”splittring”. Razumichins kommer ur *razum*, det sunda förnuftet. Svidrigajlovs är en litauisk sammansättning, där andraledet står för ”liderlighet”.

Mot Svidrigajlov står också Porfirij Petrovitj, undersökningsdomaren, den skarpsinnige polisen som ansätter Raskolnikov för att få honom att erkänna. Så småningom möter Raskolnikov båda parallellt – på stökiga, stinkande krogar, i långa orddueller. Psykoanalytiskt inspirerade forskare har härvidlag refererat till den sene Freuds bild av psyket som sammansatt av tre delar: överjag, jag och det. Pavel Popov har beskrivit Raskolnikov som just ett labilt jag, dödligt pressat mellan sitt samvete, Porfirij Petrovitj, och sitt driftstryck, Svidrigajlov. Freuds tanke är att neurotikern kan sitta som i ett skruvstäd, allt hårdare klämd från båda hållen.

Det finns i romanen en polär ”dubbelgångare” till Raskolnikov: målaren Mikolka som tar på sig mordet trots att han inte har begått dem. Mot Raskolnikovs självförhävelse står hans lidandeberedskap. Han visar sig vara religiös sekterist, ättling till de gammaltroende som på 1600-talet bröt sig ur kyrkan. De kallades ”raskolniker”, schismatiker. Det ger ännu en botten åt Raskolnikovs namn. Han kan nå frihet genom att följa Mikolka – som är sprungen direkt ur den folkliga fromheten.

Efter lång vacklan ger Raskolnikov till slut vika, faller till marken och kysser i, som det verkar, uppriktig ånger, den heliga ryska fosterjord (femininum) som han förgripit sig mot. Han gör det ute på Hötorget, romanens centralpunkt, mitt i larmet och folkströmmarna. Bachtin har framhållit det betydelseladdade i den klaustrofobes frihetshandling på den öppna torgytan.

I epilogen sitter Raskolnikov fängslad i Sibirien. Det är påsktid. Han lever i ro med sig själv och med Sonja, försonad med jorden, alldeles intill Irtysjs vatten.

Något oväntat erfar han en gemenskap med ett tidlöst nomadfölje på andra sidan floden. Vad är det som har hänt? Hans självförgudning är över, han har förvandlats till en levande del av mänskligheten i tid och rum. Som intern är han för första gången fri. Fången var han i djupare mening bara i storstadens gryta.

”Brott och straff” är berättelsen om en själs uppvaknande. Raskolnikov följer Kristi uppståndelseväg. Dostojevskijs förhoppning är att hela det sjuka Ryssland ska göra detsamma, att folkets Kristus-närhet ska visa landet vägen in i framtiden. Alternativet är vad som utsågs i Raskolnikovs sista nattliga mara, på plats i Sibirien: en fruktansvärd farsot som drabbar människorna, en förhärjande materialism med våld och blodsorgier i följe, den dostojevskijska skräckprofetia som 1900-talet faktiskt infriade.

Östbulletinen, nr. 4, 2014, årgång 18

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2015.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida: <http://www.sallskapet.org>